

Kniha, kterou připravil kolektiv pracovníků *Zespołu Badania Struktur Społecznych Instytutu Filozofii i Socjologii PAN* v redakci J. Komorowské, je sborníkem příspěvků odborníků různých profesí: historiků, etnografů, kulturologů i sociologů a literárních vědců. Jejím základním metodologickým východiskem je (jak píše v úvodu publikace J. Szczepański) snaha pomocí multidisciplinárního přístupu objasnit místo rodiny v přeměnách současného Polska, snaha pochopit rodinu nikoli jen jako produkt historických změn, ale jako „nezávisle proměnnou“, jejíž charakter a vnitřní dynamika jsou „zdrojem mnoha jevů a procesů. Rodina je důležitým faktorem sociální a hospodářské politiky usilující o sociální reformy, o urychlení hospodářského růstu, zvýšení úrovně každodenní morálky a snížení počtu jevů spadajících do oblasti sociální patologie“ (s. 9).

Publikace usiluje o postižení vývoje rodiny v logice kontinuity a diskontinuity základních společenských funkcí a má výrazně historizující, komparativní a syntetický charakter. Většina statí se snaží o systematický výklad hlavních teoretických koncepcí a formulaci závěrů o vývoji polské rodiny a jen v omezené míře obsahuje výsledky dílčích sociologických a statistických výzkumů. Pro čtenáře, který není vždy seznámen s dílčími výzkumy a časopiseckou literaturou, je to v mnoha případech určitou nevýhodou a řada tezí má pro něj proto jen deklarativní charakter. Užitečný je adresář nejdůležitějších výzkumných a poradenských institucí a organizací, které se zabývají (ať již v celostátním či vojvodském měřítku) rodinou.

Záměr, jistě náročný a nesnadný, se podařilo autorům splnit jen zčásti. Ve většině příspěvků je rodina sledována především v širokém kontextu sociální změny, přičemž její vlastní funkce v těchto procesech zůstává jen naznačena. Problémem je i koncepcce sborníku, v němž se řada témat překrývá, příspěvky používají obdobných pramenů (například o velikosti rodiny a počtu vícegeneračních rodin v Polsku v uplynulých sto letech) a kvalita zpracování příspěvků je na rozdílné úrovni. Kromě statí založených na dokonalém zvládnutí existujících výzkumů, ať již teoretických či empirických, jsou zde publikovány i příspěvky využívající prameny nejasné validity a mající spíše charakter vtipné napsané eseje (například stať M. Sokolowské *Pohlaví a přeměny obyčejů*, analyzující proměny vzorů sociální interakce ve sféře přátelských a mezirodinných kontaktů). Přesto však sborník působí sympaticky šíří záběru a úsilím postihnout komplexně vývoj rodiny i z těch aspektů, které jsou obvykle v ryze sociologických publikacích přecházeny mlčením.

Kniha je rozdělena do čtyř tematických okruhů. *První* z nich se zabývá vývojem polské rodiny od středověku do konce osmnáctého století (M. Barański) a jejími proměnami ve století devatenáctém a dvacátém (Z. Jabłonowská). Zatímco příspěvek M. Barańského sleduje spíše genezi jednotlivých typů rodiny v různých obdobích polské společnosti, například v raném a vrcholném středověku, příspěvek Z. Jabłonské je více analytický a zabývá se změnami ve velikosti rodiny, změnami v její struktuře, v hodnotových orientacích, vzorů ovlivňujících výběr partnerů a podtrhuje zejména význam rodiny v uchování kontinuity národních hodnot a kultury v obdobích tzv. prvního, druhého a třetího dělení Polska, tedy v období, kdy Polsko ztrácí svoji státní samostatnost. Analýza je časově ohraničena prakticky koncem devatenáctého století a přináší řadu dílčích, málo známých podrobností. Dokumentuje, že jak velikost rodiny, tak dětská úmrtnost i hodnoty a normy rodinného života byly v devatenáctém a na počátku dvacátého století výrazně sociálně třídně diferencovány. Na přelomu století velmi rychle klesl počet narozených ve velkých městech, zatímco na vesnici byl obvyklý v této době ještě velmi vysoký počet dětí při vysoké úmrtnosti. Rovněž v městském prostředí byly značné rozdíly mezi rodinami úřednickými, rodinami inteligence a rodinami dělnickými. Porodnost v dělnických rodinách se snižovala na úroveň nemanuálních pracovníků jen v období krizí, přičemž v těchto rodinách byla dvakrát vyšší kojenecká úmrtnost než v rodinách úředníků a inteligence (zejména v důsledku zaměstnanosti žen). Na vesnici naopak s růstem zámožnosti stoupal i počet dětí v rodině (a to jak u sedláků tak drobné šlechty), což je model reprodukčního chování poněkud odlišný od naší domácí tradice. Velmi zajímavé jsou údaje o sňatkové homogenii. Podle Jabłonské uzavírali příslušníci buržoazie sňatky uvnitř své vlastní třídy (z 50 %) nebo s partnery z vrstev bohatého zemanstva a aristokracie. Ženy z této společenské třídy v některých případech uza-

víraly manželství i s příslušníky inteligence. Typické pro Polsko (na rozdíl od naší společnosti) byl i značný podíl sňatků mezi zemanstvem a inteligencí a vysoká míra orientace polské inteligence na sňatky uvnitř vlastní společenské skupiny a okruhu tzv. dobrých rodin. Důležitým momentem statusu rodiny bylo i vyloučení ženy z pracovního procesu: 90 % příslušníků vyšších vrstev se ženilo s ženami, které výdělečně nepracovaly, naproti tomu jen 25 % fyzicky pracujících mužů si bralo ženy, které před sňatkem nebyly zaměstnány. Čím nižší bylo sociální postavení rodiny, tím více byla nejen sociálně, ale i profesionálně homogamní (služky si například braly čeledíny). Ve všech sociálních skupinách existoval vysoký podíl osob, které zůstávaly z ekonomických důvodů mimo manželství; muži vstupovali do manželství relativně pozdě (kolem 35 let).

Druhá část publikace se zabývá obrazem rodiny v literatuře, folklóru a hromadných sdělovacích prostředcích. Z řady příspěvků nejvíce zaujme sociologicky orientovaného čtenáře příspěvek B. Wilské-Duszynské *Modely rodiny v hromadných sdělovacích prostředcích*, zejména ta část, která ukazuje, jak se měnilo pojetí rodiny a partnerských svazků v časopisech pro ženy v padesátých až sedmdesátých letech.

Analýza těchto problémů má v Polsku svoji tradici a vzory způsobu života prezentovanými sdělovacími prostředky se zde na vysoké profesionální úrovni zabývá řada významných polských sociologů a kulturologů (A. Kłosowská, K. Żygulski a další). V naší sociologii zatím bohužel podobný typ analýz téměř neexistuje.

Obsahová analýza jednoho z časopisů pro ženy — *Przyjaciolka* — z let 1950–1951, 1956–1957 a 1964–1966 ukázala značné rozdíly v prezentovaných hodnotách a normách rodinného života. V první polovině padesátých let se pozornost soustřeďovala především na rodinu dělnickou a rolnickou, ženy vystupovaly v povídkách, článcích a novelách vždy ve svých pracovních rolích a o jejich přitažlivosti jakožto žen, matek a snoubenek do značné míry rozhodovala jejich úspěšnost v oblasti práce. Žena měla stejná práva jako muž a její sociální pozice byla relativně nezávislá na pozici manžela. Specializace rolí byla setřena do nejvyšší možné míry, děti byly traktovány jako plně svébytné subjekty utvářející a vybírající si svůj styl života do značné míry nezávisle na vlastní rodině. Výchovná a enkulturační funkce rodiny byla rovněž připomínána jen zřídka. Z tradice společnosti byly připomínány jen revoluční tradice, zatímco hodnoty národa a náboženství, dominující v předválečném období, byly připomínány jen výjimečně. Rodina byla podřízena širším cílům společnosti; byla považována za nekonfliktní a stabilní při výchově dětí spolupracující se všemi společenskými institucemi (jeslemi, mateřskými školkami, školou, mládežnickými organizacemi apod.).

Naproti tomu v období po XX. sjezdu KSSS v letech 1956–1957 se problémy rodiny a manželství prezentují již výrazně jinak. Model rodiny se přibližuje pojetí nukleární rodiny, akcentuje se především funkce uspokojení emocionálních potřeb, seberealizace dospělých při výchově dětí, jakož i význam lásky jako jedné z nejdůležitějších životních hodnot.

Žena je chápána jako milénka nebo matka, přičemž vystupuje obvykle též v roli osoby personifikující domov, jeho hodnoty a plnící výrazné integrující funkci. Stabilita rodiny je — obdobně jako v předcházejícím období — pokládána za nezbytnou, avšak její zdůvodnění se mění: místo celospolečenských potřeb se zdůrazňuje její význam z hlediska uspokojení emocionálních potřeb.

Třetí období se vyznačuje zejména větší tolerancí k destabilizujícím prvkům v rozvoji rodiny. O trvalost manželství je třeba usilovat, pokud však přestává plnit své základní funkce, je to důvod k rozvodu. Nevydarené manželství nepoškozuje dobré jméno muže ani ženy. Publicistika šedesátých let se tak výrazně odlišuje od situace z počátku padesátých let, kdy emocionální nepřizpůsobenost nebyla důvodem k rozvodu. Znovu jsou zdůrazňovány motivy vyššího vzdělání jako prvku zvyšujícího přitažlivost ženy jako snoubenky i její schopnosti vyrovnat se lépe s výchovou dětí. Značný význam začíná být připisován plánovitému rodičovství. Koncepce rodiny s velkým počtem dětí, zvláště ceněná v bezprostředně poválečném období, je zatlačována do pozadí tendencí k menšímu počtu dětí a dokonalejšímu plnění socializační funkce. Ženské časopisy se plně ztotožňují s myšlenkou partnerského vztahu muže a ženy v rodině. Péče muže o výchovu dětí (včetně těch nejmenších) i o domácí práce je pokládána za samozřejmost — má nejen integrační význam v rámci rodiny, ale současně umožňuje ženě i výraznější zapojení do pracovních a společenských funkcí. Mění se ostatně i místo práce v životě ženy. Místo hodnoty „pomoci národnímu hospodářství“, což byl dominující motiv padesátých let, se dostává do popředí

hodnota seberealizace v práci, motiv ekonomické, společenské a morální nezávislosti ženy na muži. Vzory rodinného života z šedesátých let tak postupně sblíží krajní stanoviska z let před a po XX. sjezdu. Analýzy naznačují, že XX. sjezd znamenal výrazný přelom ve společenském a kulturním životě, a to i pokud jde o takovéto, zdánlivě apolitické téma.

Význam tohoto přelomu se dodnes projevuje ve společenském vědomí a atmosféře. I u nás by bylo třeba této fázi kulturní politiky věnovat větší pozornost.

Analýzy ukazují, že stanoviska hromadných sdělovacích prostředků k problematice rodiny nejsou ani zdaleka jednotná. Například jeden z nejpobulárnějších polských rozhlasových maxiseriálů *Matysiakové*,⁽¹⁾ psaný z části za účasti posluchačů, prezentuje dodnes hodnoty modernizovaného tradičního stylu života a je dobře přijímán zejména starší a venkovskou populací. *Matysiakové* prolougují do jisté míry tradice katolického pohledu na život, patriarchálního typu otcovské autority i model pojetí ženy jako „hořícího matčina srdce“, plně ponořeného do domácích povinností a vyvážaného ze všech mimorodinných závazků a rolí. Komparativní analýza našich hromadných sdělovacích prostředků by byla velmi zajímavá a zřejmě by vyústila v závěr o řadě shodných procesů, vyúsťujících však do odlišných typů modelů rodinného života ve sdělovacích prostředcích obou zemí.

Třetí část publikace je sociologicky nejvyhraněnější. Obsahuje 10 příspěvků věnovaných analýze bydlení ve vztahu k přeměnám rodiny (W. Malicka), demografickým problémům současné rodiny (Z. Smoliński), geografické mobility (W. Mirowski), výběru manželských partnerů (B. Lobodzińska), hodnotám rodinného života (D. Dobrowolská) a jejich místu v životním způsobu mládeže (H. Izdebská), zvyklostem rodinného života (J. Komorowská), změnám v enkulturační roli rodiny a kontinuitě pokolení v současné rodině (L. Dyczewski) a některým tradičně pojatým sociálně patologickým rysům v životě rodiny (A. Strzembosz).

Nejzávažnějším příspěvkem v této části je nepochybně příspěvek J. Turowského *Struktura a funkce rodiny a teorie nukleární rodiny*, který na základě analýzy polských údajů kritizuje současné pojetí nukleární rodiny a přiklání se k názorům W. J. Gooda obsaženého v publikaci *World Revolution and Family Patterns*. Autor dokládá, že v současné Polsku je i nadále poměrně výrazně zastoupena třígenerační rodina, i když její funkce se poněkud mění, zejména v důsledku přesunu některých funkcí na širší společenské skupiny a instituce. V současné době se zvyšuje zejména funkce socializační a integrativně expresivní. Turowski se ztotožňuje s názory Locka a Burgesse o postupné přeměně rodiny z instituce v přátelský svazek. Ukazuje, jak uprostřed rodiny dochází postupně k stále větší individualizaci a autonomizaci jednotlivých členů rodiny, zvláště ženy a dětí, které postupně získávají své sociální postavení nezávisle na rodině. Nejvíce se proměnila venkovská rodina, kde se žena stále více stává nositelem kontinuity zemědělské profese (60 % osob vedoucích individuální zemědělské hospodářství jsou ženy) i reprezentantem rodiny ve vztahu ke společnosti. Její podíl na kulturním a politickém životě se neustále zvyšuje. Vzrůstající zapojení žen do politického a kulturního života je typické i pro ženu ve městském prostředí a je i jedním z nejvýznamnějších (vedle ekonomické aktivity) momentů diskontinuity v životě žen.

K výrazným posunům došlo i v postavení dítěte, které zejména na vesnici přestalo být pouze pracovní silou a stává se objektem zvýšené péče rodičů. „Autonomizace dítěte, zejména dospívajícího, se projevuje ve sféře vzdělání, volbě zaměstnání, využívání volného času i účasti na kulturním životě“ (s. 253), a to i pokud jde o děti z rodin soukromě hospodařících zemědělců. Tento proces probíhá nejvýrazněji v blízkosti měst. Proces autonomizace dětí v rámci rodiny se prosazuje značně konfliktně a „v rodinách městských, zejména u příslušníků inteligence, tato autonomizace dětí a dospívající mládeže v mnoha případech vyúsťuje v izolaci mládeže od rodičů, k přerušení vzájemných svazků nebo v nadměrnou orientaci na materiální a prestižní konzum, zejména u některých skupin velkoměstské mládeže“ (s. 254). Autor ukazuje, že v teorii nukleární rodiny není vyjasněno, jaká míra autonomizace je ještě únosná z hlediska integrace rodiny a plnění jejích základních sociálních a biologických funkcí.

(1) První díl *Matysiaků* byl vysílán v roce 1956 a od té doby se vysílá nepřetržitě až dosud.

Čtvrtá část, Rodina v jiných částech světa obsahuje pouze dva příspěvky. V prvním z nich se Z. Tyszka snaží pomocí komparativní metody rozlišit funkce a charakter rodiny v kapitalistických a socialistických společnostech. Druhý příspěvek E. Reklaj-tisové shrnuje základní poznatky o problematice rodiny a jejích přeměn v zemích třetího světa. Zatímco první je především pokusem o teoretické postižení problému, druhý má zejména hodnotu informace. Ukazuje, jak různorodé jsou tradice rodinného života v jednotlivých rozvojových zemích a jak řada prvků evropské kultury, které do jejich tradičního života byly vneseny v uplynulých přibližně sto letech, je integrována značně rozdílně. Jestliže například sňatek ovdovělé ženy je dodnes v Indii a indickou kulturou ovlivněných zemích problémem a nezvyklostí, v řadě zemí subsaharské Afriky byla instituce rozvodu akceptována s obdivuhodnou lehkostí. Ženy kmene Hausa se vdávají v průběhu svého života přibližně třikrát a obdobné poměry jsou typické i pro Nigérii, Ghanu, Severní Rhodesii a Kongo. V Ghaně například dvě třetiny mužů mladších 60 let byly alespoň jedenkrát za život rozvedeny. Autorka ukazuje na značné rozdíly v rodinném klimatu, demografických trendech či vzorech jednání, většinou se však nedostává k analytičtějšímu pohledům na problematiku vztahu rodinného života a v těchto zemích probíhajících procesů modernizace a přeměn sociálního života.

Studie Z. Tyszky je, jak již bylo řečeno, orientována syntetičtěji. Autor geneticky sleduje vývoj rodiny od raných fází kapitalismu do současnosti a na tomto širším základě se snaží stanovit hlavní odlišnosti socialistické rodiny.

Opírá se o řadu význačných západních sociologů rodiny, zejména o studie Ogburna a Nimkoffa a uvádí tyto změny ve fungování rodiny, k nimž v kapitalistických společnostech dochází zejména pod vlivem růstu industrializace a urbanizace):

- postupný zánik náboženských norem v životě rodiny i v manželství,
- vzrůst individualismu a osobní svobody jednotlivých členů rodiny,
- omezování domácí výroby, zapojení žen i mužů do pracovních funkcí mimo rámec rodiny,
- zmenšení autority otce a muže v rodině a zesílení emocionálních vztahů mezi členy domácnosti,
- zmenšení rodiny a zvýšená kontrola porodnosti,
- zvýšení významu volného času v životě rodiny,
- přenos některých funkcí na širší společenské skupiny a instituce,
- zvýšený vliv institucí v životě rodin (tzv. sociální a kulturní urbanizace), zvýšená prostorová mobilita rodin,
- zvýšení počtu rozvodů, narůstání krizových momentů v rodině, větší tolerance k předmanželským a mimomanželským sexuálníм kontaktům,
- omezování vazeb k širším příbuzenským skupinám,
- zvýšení adaptability rodiny na společenské změny.

Pokud jde o socialistickou rodinu, autor metodologicky vychází z předpokladu, že „dynamika rodiny probíhá poněkud pomaleji než vývoj společnosti“ (s. 374), přičemž značný význam přikládá socialistické industrializaci a urbanizaci jako zprostředkujícími momentům mezi dynamikou společnosti a rozvojem rodiny. Zdůrazňuje i význam změn v oblasti politického systému a ideologie. Podle autora můžeme hovořit o těchto charakteristických znacích socialistické rodiny:

– Došlo k výraznému omezení majetkových kalkulací v rodinném životě, což se projevuje jak v oblasti výběru partnerů, tak v hodnotových orientacích. Pomoc rodičů při zakládání rodiny dětí má specifický neinstitucionalizovaný charakter a přestala být zvyklostní normou podmiňující do značné míry uzavření manželství (s výjimkou některých zaostalých oblastí Polska).

– Mění se charakter výchovné funkce rodiny, která je značně modifikována tím, že jde o výchovu na rozhraní dvou epoch, dvou společensko-ekonomických formací. V tomto smyslu dochází ke stále větší součinnosti s celospolečenskými institucemi.

– Zvyšuje se tlak na dosažení co nejvyššího vzdělání dětí (a to jak ve sféře aspirací tak reálného chování).

– Tendence k egalitarismu má v socialistické společnosti plnou podporu státu, což se projevuje zejména v podpoře ideálu emancipace ženy.

– Rodina je zbavena strachu z nezaměstnanosti a je objektem systematické péče ze strany socialistického státu.

– Socializační a výchovná funkce rodiny se realizuje za součinnosti socialistických výchovných institucí, zejména školy, mládežnických organizací, vojenských a předvojenských institucí, závodních organizací. Cílem výchovy není jen výchova „řádného člověka“, ale i osvojení základních hodnot a norem socialistické společnosti. V tomto ohledu však existuje podle autora ještě v Polsku řada problémů.

– Dochází ke stírání rozdílů mezi jednotlivými typy rodin, což je součástí celkového procesu sociální homogenizace společnosti.

– V podmínkách socialismu se vytváří úzké propojení rodiny a společnosti z hlediska jejich hlavních cílů a úkolů.

Při formulaci těchto tezí se autor vesměs opírá jen o zkušenosti z Polska, komparace s výsledky z jiných socialistických zemí prakticky neexistuje. Přesto lze říci, že řada těchto procesů je obdobná.

Studie Z. Tyszky je však též poznamenána některými problémy, které v různé míře vstupují do většiny příspěvků. Není pochyb o tom, že ve sborníku – přes snahu o interdisciplinární přístup – jednoznačně dominuje kulturologické hledisko a těžiště výkladu je orientováno na posuny v kulturních vzorech. Naproti tomu ekonomické aspekty života rodin jsou do značné míry potlačeny a není zřejmě náhodné, že (přestože ekonomická sociologie je v Polsku silně rozvinuta, zejména pokud jde o analýzu spotřeby) ve sborníku není ani jeden příspěvek, který by se touto problematikou podrobněji zabýval. Takové momenty v životě rodin, jakými jsou například nemožnost konverze peněz a majetku v kapitál, změněná funkce osobního majetku při konstituování sociální diferenciace, potlačení výroby pro trh při poměrně vysokém objemu práce pro vlastní potřebu různě zatěžující členy domácnosti, nejsou ve sborníku analyzovány. Je sice pravda, že v Polsku, kde existuje silný soukromý sektor v zemědělství, nejsou některé problémy tak vyhrcoané. Tím spíše by však měly být vzaty v úvahu, neboť vystupují jako důležitý moment mezitřídní i vnitrotřídní diferenciace, tedy momentů, které jinak sborník sleduje ve značném rozsahu.

Aktivní role společenských vztahů se realizuje podle Z. Tyszky spíše prostřednictvím dílčích sociálních procesů (změn sociální struktury, industrializace, urbanizace, vědeckotechnické revoluce, přeměn ideologického a politického systému), neovlivňuje však bezprostředněji život jednotlivých rodin. Toto hledisko má jistě svoji oprávněnost, domnívám se však, že ekonomická analýza by umožnila jednoznačněji doložit souvislost mezi určitou strukturou vlastnických rolí a typologií rodinného života, včetně mechanismů, na nichž je založena rodinná koheze i kontinuita rodinných tradic.

V tomto smyslu je možné analýzu přeměn rodiny v socialistické společnosti ještě prohloubit.

Jiří Linhart